

Kemény István Max Weberet jellemezte a következő szavakkal, de nyugodtan tekinthetjük önjellemzésnek is: „Tárgyilagosságra törekvés a tendenciák megítélésében, ugyanakkor szenvedélyes állásfoglalás a szabadság, a humánus értékek, a szabad és univerzális érdeklődésű emberi személyiség mellett; hit abban, hogy a jövő nem egyértelműen meghatározott, hanem az lesz, amivé az emberek teszik és mégis vagy talán éppen ezért komor pesszimizmus a humanizmus ügyét illetően.” Legfeljebb a komor pesszimizmust kellene erős kétségekre cserélni. A szuverén gondolkodás, a személyiség autonómiája és méltósága talán mindennél fontosabb volt számára. Ezért tudott mértékadó és kikezdhetetlenül hiteles maradni egy olyan korszakban, amely ócska kis megalkuvásokra kényszerítette a társadalom tagjainak túlnyomó többségét. „Nemcsak a szerves fejlődés és annak megerősökölása képezett itt konfliktust, az alapvető konfliktus más forrásokból is táplálkozott. Az embernek van valamilyen homályos vagy világos képe arról, hogy mit érez jó társadalomnak. Bennem is volt elképzelés a jó társadalomról, akkor is, ha soha nem érhető el, és ezzel az adott társadalmi rendszer nyilvánvalóan szembehelyezkedett. Ennek egyik központi kérdése az emberek szabad kezdeményezésének lehetőségessége, vagy pedig megfojtása. Ez a rendszer mindenképpen bénította a szabad kezdeményezéseket” – mondta egy interjúban már a rendszerváltás után. Ezért volt meghatározó élmény számára az 1956-os forradalom: „1956 döntő fordulat volt az életemben. Én is átéltem mint generációm megannyi tagja, a rabságból való kiszabadulás boldogságát. Ez a kiszabadulás nemcsak annyi volt, hogy kinyílnak a börtönajtók, és lehullanak a bilincsek, hanem egy hallatlan erős belső felszabadulás-élmény is. Ettől az október 23-i felszabadító pillanattól kezdve mindent 56 szemüvegén keresztül láttam, egészen 1989 júniusáig, Nagy Imre és mártírtársai újratemetéséig és rehabilitálásáig. A másik alapvető élmény a forradalmat követő megtorlás volt. Ez ugyanolyan meghatározó volt, mint a szabadságélmény.” Annál is inkább – tehetjük hozzá, - mert ő maga is szenvedő alanya volt. De a megtorlás mégoly keserű tapasztalata sem fojthatta el a

szabadságélményt és a szellemi függetlenség vágyát. Nem volt hajlandó elfogadni a puha diktatúrának a korábbiaknál mértéktartóbb tilalmi korlátait sem. Ennek az volt az ára, hogy mindössze a 60-as évek közepétől a 70-es évek elejéig tarthatott Kemény István életének az a 7-8 éves, kurtára szabott periódusa, amikor a politika már és még nem tette lehetetlenné, hogy empirikus kutatásokat folytasson. Példátlanul termékeny időszak volt ez, jelentős vizsgálatok – társadalmi rétegződés, gazdasági vezetők, munkások, szegények, cigányok – egész sorát végezte el. Ezeket a kutatásokat a tematikai sokféleség ellenére erős szemléleti egység jellemezte. Mindegyikben a meghatározó célkitűzések egyike volt azoknak az eszközöknek, eljárásoknak, törekvéseknek a minél alaposabb feltárása, amelyekkel a társadalom tagjai, és különböző csoportjai a „szabad kezdeményezéseket megbénító” politikai viszonyok közepette is megpróbálták érvényt szerezni a saját hagyományaikból táplálkozó értékrendjüknek és igényeiknek, s a maguk számára legalább némi autonómiát kicsikarni. Eleve úgy látta, a társadalom kettős szerkezetű: van a hatalom által kikényszerített szerkezet, de mellette ott a hagyományok szerves folytatására épülő másik is. „Ha elment az ember egy üzembe, az egyik irodában a párt gorilláit találta, a másikban olyan régi vágású úriembereket, akikről a rendszer azt hitte, hogy már nem is léteznek.” – emlékezett vissza évtizedekkel később. A 40-es évek végétől a 60-as évek elejéig tartó hibernálás után, a lassan éledező és még mindig szigorú korlátok közé szorított magyar szociológiában az elsők egyike volt, aki kutatásaiban következetesen alkalmazta a kulturális antropológia fegyvertárát: az elmélyült terepmunkát, a résztvevő megfigyelést, a mélyinterjút, mert tudta, hogy ennek a rejtőzködésre hajlamos másik szerkezetnek, és a mögötte meghúzódó attitűdöknek csak így hatolhat a mélyére. „Kemény a mélyinterjút úgy definiálta, hogy olyan előre megtervezett, bizonyos adott kérdésekre kötelezően választ váró beszélgetés, amelyik a személyiség mélyrétegéig hatol, és olyasmit is felszínre hoz, amit maga az interjúalany sem tud magáról” – írta Solt Ottília.

Ennek a mélyre hatoló módszernek is köszönhető, hogy később biztonsággal állíthatta: „Ennek a társadalomnak a túlélése fantasztikus dolog volt. Annyi praktikát találtak ki, annyi eszközt, annyi fortélyt, hogy ne csak fennmaradjanak, hanem gazdagodjanak is.” Kutatásaiban kitüntetett helye volt az életformának. Az életforma fogalmának a segítségével tudta feltárni és leírni a társadalom finom szövetét, és megragadni a munkamegosztás aktuális rendjében, az osztály hovatartozásban azokat a lényeges különbségeket, amelyeket a származás, a munkamegosztás múltbéli rendje és az erre épülő eltérő hagyományok, szokások, magatartások és stratégiák teremtenek meg. Nem mindegy, hogy a munkás apja, nagyapja paraszt volt vagy iparos, hogy műszak után könyvet olvas, fusizik, vagy állatokat etet. Az életforma az ő felfogásában, kinyújtózás, örömkeresés a szűkösségekben, de még inkább harci eszköz, stratégiai előnyök szerzésére. Az életstílus szó valami esztétikumot, életművészetet sugall - írja egy tanulmányában. Pedig a lovag életstílusa nem csak a „courtoisie”, hanem ülni a nyeregben, bírni a páncélt és a pajzsot, forgatni a kardot: érteni a szerszámhoz, amely zsákmányt hozhat. A tudósnak sem a zenehallgatás az életstílusa, hanem az összes konvencionális eszköz kezelése, hogy elhitesse: korrekt és egzakt, amit csinál; fortélyos kezelésük, hogy rákényszerítse magát a tudós világra és az egész társadalomra; más tudósokkal falanxban növelje a tudomány presztizsét, hatalmát, jövedelmét; kevés tudóssal együtt megdöntse más tudósok hadállásait; foglaljon, hódítson, győzzön. Ugyanezt teszi a legutolsó, legnyomorultabb csoport is, a kupec, az ócskás, a házaló.” A különböző életformák beható vizsgálata, elemzése és összevetése tette lehetővé számára, hogy az elsők között ismerje fel a második gazdaság jelentőségét, a társadalom szerkezetét, a társadalmi viszonyokat, az emberi magatartásokat erőteljesen befolyásoló szerepét. Gyönyörűséggel fedezte fel a második gazdasághoz sorolható tevékenységek egyre gazdagabb burjánzásában a kényszerek szorításából való kitörés, az autonómia növelésének megannyi vonzó kísérletét. Mint ahogy azt is, hogy még a távoli vidékekről Pestre ingázó

tanulatlan segéd munkások is bekapcsolódhatnak ebbe a folyamatba, amikor a hétvégén magánépítkezéseken keverik a maltert a kőműveseknek összehasonlíthatatlanul magasabb órabérért, mint amennyiben addig valaha részük volt, vagy hat hétre otthagyják a gyárat, építőipari vállalatot, mert a lakóhelyükön adódik valamilyen átmenetileg jobban fizető ide ny munka. Ezért bősztette föl annyira a 70-es évek elejének konzervatív fordulata idején a munkahelyüket gyakran változtató „vándormadarak” elleni álszent, képmutató és kíméletlen kampány. Tudta, hogy a tanulatlan munkás egyetlen esélye a lehetőségek tágítására a munkahelyek váltogatása, a pillanatnyilag adódó jobb lehetőség kihasználása, és hogy a szabad mozgás durva korlátozása, szankcionálása csak a kiszolgáltatottságát erősíti. Egy olyan időszakban, amikor tanulmányok, előrejelzések sora született arról, hogy a gazdasági fejlődés tendenciái elsősorban a betanított munkás iránti keresletet fogják növelni, pontosan látta azt is, hogy a képzetlen munkaerőnek csak az extenzív iparfejlesztés, a bérszínvonal-szabályozás, és az ezzel együtt járó kapun belüli munkanélküliség kegyelme biztosít munkalehetőséget ideig-óráig. Tudta, hogy ez a gazdaság- és társadalompolitika szűklátókörű és ostoba, mert könnyörtelenül újratermeli a tanulatlan munkaerőt, aminek belátható időn belül nagyon súlyos következményei lesznek. A szegény- és cigányvizsgálatnak ez volt az egyik legfontosabb következtetése. Már 1970-ben megfogalmazta: „Előre látható, hogy egy-két évtized múlva felesleg képződik tanulatlan munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlenek fog bizonyulni.”

Kemény a kutatásaiba számos egyetemistát, fiatal, pályakezdő társadalomkutatót, szociológust, közgazdászt vont be, és olyanokat is, akiknek addig eszébe sem jutott ilyesmivel foglalkozni, de a Keménnyel való sorsfordító találkozás, az irányításával folyó terepmunka elementáris, semmihez sem hasonlítható élménye magától értetődő természetességgel terelte őket erre a pályára. Ez utóbbiak közé tartoztam én is. A kutatásokhoz rendszeres megbeszélések kapcsolódtak, és ezek a kezdetektől lényegesen többről szóltak,

mint az éppen folyó kutatás szűken vett témája. A rendszerváltás táján egy interjúban megkérdezték tőle, hogy mi vonzotta a kutatások, szemináriumok résztvevőit hozzá. Ezt tőlük kellene megkérdezni, felelte, de hozzá tette: feltételezésekkel azonban én is élhetek. Képtelen lennék pontosabban megfogalmazni, hogy mivel hatott ránk olyan elemi erővel, mint ahogy ő ezt a következő mondatokban tette. „A legtöbben közülük 10-13 évesek lehettek a forradalom idején. Volt vagy legalább lehetett valamilyen pozitív élményük a forradalomról, és főképpen találkozniuk kellett, akármilyen gyerekfővel is, a forradalmat követő megtorlással. Azt gondolom, hogy fiatal koruk ellenére 56 fontos elem volt az egymásra találásban.” Így igaz. A szemináriumoknak, különösen a későbbi időszakban, Kemény által pontosan megtervezett tematikája volt. Előadott valamiről, de bele lehetett szólni, közbe lehetett kérdezni, és a végén az egész egy laza beszélgetésben oldódott fel. De emlékszem, egyszer olyan lélegzetelállító monológot adott elő egy szuszra arról, hogy ő hogyan élte meg a forradalom előtti heteket és a forradalom napjait, hogy mukkanni sem tudtunk. Én akkoriban egy 12 évfolyamos iskolában tanítottam. A monológ olyan hatást gyakorolt rám, hogy a következő osztályfőnöki órán minden óvatossági megfontolást sutba dobva az egészet szinte szóról-szóra elmondtam a tanítványaimnak. Egy másik fontos tényező – folytatta Kemény a feltételezéseit abban az interjúban – a szegények és nincstelenek ügyéhez való vonzódás. A harmadik: a társadalmi egyenjogúság követelése maguknak és másoknak. Így igaz. Akkoriban sokat kínlódtunk azzal, hogy a szocializmus magasztos elvekre hivatkozik, a valaha volt legigazságosabb társadalmi rendszernek hirdeti magát, s közben naponta tapasztaljuk, hogy ebből egy szó sem igaz. Kemény megvilágította ennek a rendszer természetéből következő szükségszerűségét és strukturális okait. Azt hiszem, valami keveset tanulni is lehetett tőlem, már csak az életkori különbség miatt is – sorolta tovább Kemény - ezen a ponton azért nem kevés álszerénységgel - hozzá való vonzódásunk lehetséges okait. Valóban, akkoriban úgy gondoltam, hogy közvetíték valamit,

egy hagyományt, egy gondolkodásmódot: a polgári hagyományt és gondolkodásmódot. Az idő, amikor a szemináriumok folytak, nem kedvezett ennek a gondolkodásmódnak. A résztvevők nem hitték el, sőt megvetették azt, amit korábban a középiskolában és az egyetemen hallottak, de majdnem kizárólag csak ezt a szöveget hallották. Parlamentarizmus, többpártrendszer, piacgazdaság, szabad kereskedelem, szabad sajtó abban az időben elavult, ócska kliséknek számítottak. Igen, nem hittük el azt a durván leegyszerűsített valóságértelmezést, amelyet a sivár oktatási rendszer megpróbált belénk táplálni, de a műveletlenségével kérkedő kor műveletlen gyermekei voltunk. Nem rendelkezünk elegendő szellemi munícióval ahhoz, hogy a viszolygásból szuverén gondolkodásmód és valóságértelmezés szülessen. Keménytől bőségesen megkaptuk ezt a szellemi muníciót. Tőle hallottam először Bibó Istvánról, sok évvel azelőtt, hogy az ellenzék emblematicus figurájává és legfőbb hivatkozási alapjává vált. Tőle hallottam először, hogy Henry George egyáltalán létezett. Emlékszem, könyvének, a Haladás és szegénységnek egy 1914-es kiadását sikerült megszereznem egy eldugott antikváriumban. És sorolhatnám napestig azokat a kiváló szerzőket, akiknek a műveivel és gondolataival Kemény nélkül vagy soha, vagy csak jóval később kerülhettem volna bensőséges viszonyba.

Persze Magyarországon éltünk. A cigány vizsgálathoz kapcsolódó szemináriumot Kulcsár Kálmán másfél év után kitiltotta a Szociológiai Intézetből, néhány hónappal később pedig Kemény Istvánnak is felmondott. A szemináriumok magánlakásokon még jó darabig folytatódtak, de Keményt fokozatosan kiszorították a hivatalos szociológiából. Kutatásokat már nem vezethetett, majd publikálási tilalommal sújtották. A helyzet megfordult. Tanítványai tették lehetővé, hogy titokban még részese lehessen empirikus kutatásoknak. Az általa készített tanulmányok egy részén mások neve szerepelt szerzőként. Nem maradt más választása, 1977-ben Párizsba emigrált, de szellemi hatásának továbbgyűrűzését nem lehetett megakadályozni. Az ő hatása

nélkül nem születhetett volna meg Solt Ottilia tanulmánya, a 70-es évek budapesti szegényei, nem jöhetett volna létre a SZETA. Ihletője volt számos jelentős további kutatásnak. Meg nem jelent írásai kéziratban terjedtek. Párizsban fiatal hazai kutatók keresték meg azzal, hogy a tanítványának tekintik magukat, noha azelőtt személyesen sose találkoztak. Szoros kapcsolatot tartott fenn a 70-es évek végén kibontakozó ellenzéki mozgalommal. Kende Péterrel elindították a Magyar Füzeteket, hogy az itthon nem közölhető írásokat publikálni lehessen. Publicisztikáiban és a Szabad Európa Rádióban folyamatosan reagált az itthoni fejleményekre. Amikor a rendszerváltás után hazatért, naprakész ismeretekkel rendelkezett a magyarországi helyzetről, s így felelősséggel szólhatott hozzá a rendszerváltás utáni átalakulás alapvető kérdéseire. Nála jobban senki sem tudta, hogy milyen tragikus helyzetbe került a magyarországi romák túlnyomó része. Szellemi energiáinak jelentős részét erre a területre koncentrált. Kutatásokat végzett, és kutatásokat inspirált, folyamatosan fogalmazott meg a helyzet javítását célzó javaslatokat, kapcsolatot keresett mindenkivel, akitől azt remélte, hogy partner lehet a megoldás keresésben.

37 éven át voltunk többé-kevésbé szoros kapcsolatban. Életének utolsó heteiben is többször meglátogattam. Nem volt már jó állapotban, nehezebbé esett a beszéd. A döcögős kommunikáció lényegében egyetlen témáról szólt: a cigányügyről és az ezzel kapcsolatos aggodalmakról. Erre kérdezett rá, ehhez tért minduntalan vissza. Pontosan érzékelte, hogy a helyzet válságosra fordult, s hogy ez a válságos helyzet olyan társadalmi konfliktusokat gerjeszthet, amelyeknek katasztrofális következményei lehetnek a romák tömegeire nézve. Meggyőződése volt az is, hogy ebben a helyzetben a szegények, a nincstelenek ügye, az emberi méltóság védelme mindennél fontosabb. Még az 1971-es cigányvizsgálat kapcsán fogalmazta meg, de kínzó aktualitása elől ma sem térhetünk ki: „Van egy szemlélet, amelyet mindenképpen meg kell változtatni, azt, amelyik a veszteseket teszi felelőssé helyzetükért.”